

Przemysław Osóbka*

<https://orcid.org/0000-0003-4632-840X>

Zmiany klimatyczne – wyzwania dla prawa morza

DOI: 10.5604/01.3001.0013.7206

Streszczenie: Artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na prawne konsekwencje zmian klimatycznych zachodzących we współczesnym świecie w zakresie, w jakim dotyczą one zagadnień związanych z prawem morza. Wydaje się, że Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z 1982 r. w niewystarczający sposób odpowiada na takie wyzwania jak podnoszenie się poziomu mórz i oceanów, deterytorializacja klimatyczna, czy migracje związane z ocieplaniem się klimatu. Ich prawne konsekwencje są oczywiste. Zmianie ulega układ granic morskich, przeformułowania wymagają definicje niektórych, niewzruszalnych dotąd pojęć, takich jak wyspa, czy szelf kontynentalny. Wątpliwości budzić zaczyna także dotychczasowy sposób postrzegania związku terytorium lądowego z morskim. Coraz śmielej zadawane jest pytanie, czy państwo, które wskutek skutków zmian klimatycznych utraci swoje terytorium lądowe, utraci także wody terytorialne i wyłączne strefy ekonomiczne? Poważnej i głębokiej refleksji wymaga także wpływ zmian klimatycznych na prawo oceanu światowego, na regulacje dotyczące morskich zasobów genetycznych oraz na przepisy dotyczące odpowiedzialności za szkodę w środowisku morskim. Zmiany klimatyczne są coraz powszechniej uznawane za problem globalny, niosący z sobą poważne następstwa ekologiczne, społeczne, ekonomiczne i polityczne. Wszystkie wymienione sfery oddziałują na człowieka i jego relacje z morzem, determinując w dużej mierze jego pozycję w środowisku naturalnym. Dlatego też autor pozwala sobie sądzić, że podjęcie omawianych w niniejszym artykule zagadnień jest ważne i potrzebne.

Słowa kluczowe: prawo morza, prawo klimatu, zmiany klimatyczne, deterytorializacja klimatyczna, małe państwa wyspiarskie.

Climate change – challenges for the law of the sea

Summary: The article is an attempt to draw attention to the legal consequences of climate change occurring in the modern world. Especially to these ones which concern issues related to the law of the sea. It seems that the United Nations Convention on the Law of the Sea of 1982 does not adequately address such challenges as raising the level of seas and

---

* Dr Przemysław Osóbka – Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy.

oceans, climatic deterritorialization, or migrations associated with global warming. Legal consequences of climate change are obvious. The layout of the sea borders is changing, and the definitions of some of the previously irrefutable concepts, such as the island or the continental shelf, need to be reformulated. The previous way of perceiving the relationship between land and sea is also raising doubts. There is a growing bold question whether a country which, as a result of climate change, will lose its land territory, will also lose territorial waters and exclusive economic zones? A serious and deep reflection is also required by the impact of climate change on the law of the world ocean, the regulation of marine genetic resources and provisions regarding liability for damage to the marine environment. Climate change is increasingly recognized as a global problem with serious environmental, social, economic and political consequences. All these spheres affect people and their relationships with the sea, largely determining its position in the natural environment. Therefore, the author allows himself to believe that taking up issues discussed in this article is important and necessary.

Key words: the law of the sea, the law of climate, climate change, climatic deterritorialization, small island states.

*„A potem Bóg rzekł: «Niechaj zbiorą się wody spod nieba
w jedno miejsce i niech się ukaże powierzchnia sucha!»
A gdy tak się stało, Bóg nazwał tę suchą powierzchnię ziemią,
a zbiorowisko wód nazwał morzem”.*

Rdz 1, 9–10

1. Wprowadzenie

Prawo morza to jedna z najstarszych dziedzin prawa międzynarodowego. Jego postanowienia przez wieki nosząc znamiona zwyczajów odpowiadały potrzebom i oczekiwaniom człowieka, który stając nad brzegiem morza z upodobaniem wpatrywał się w horyzont. Człowiek związał swoje losy z morzem, a później, kiedy zapragnął stać się odkrywcą nieznanych lądów, także z oceanem. Nauczył się korzystać z jego zasobów, a także chronić przed potężną siłą jego żywiołu. Doceniając z czasem wartość jaką stanowi morze i jego zasoby wypracowano szereg reguł, które z czasem stały się prawem morza, wyposażając je w swego rodzaju aksjologię¹.

To dzięki odwołaniu się do niej możemy z całą pewnością stwierdzić, że wartością uniwersalną chronioną przez prawo morza jest środowisko morskie. Zachowanie jego bogactwa, różnorodności i czystości jest dziś równoznaczne z zapewnieniem ludziom korzystającym z tego środowiska warunków do życia. Współcześnie wartość ta w coraz większym stopniu staje się zagrożona przez konsekwencje zmian klimatycznych. Jest wielce prawdopodobne, że pod koniec tego stulecia skutki zmiany

¹ T. Jasudowicz, *O „ludzki wymiar” międzynarodowego prawa morza*, „Prawo Morskie” 1993, t. 6, s. 37–59; J. Łopuski (red.), *Prawo morskie*, Bydgoszcz 1996, s. 48–53.

klimatu spowodują, że niektóre z państw położonych na Oceanie Spokojnym, czy Oceanie Indyjskim nie będą już nadawać się do zamieszkania. Skutki geopolityczne – nie wspominając o upadku państw i narodów – będą bezprecedensowe².

„Nie mamy wzgórz ani gór. Mamy tylko drzewa kokosowe. Jeśli kraje uprzemysłowione nie wezmą pod uwagę naszych kryzysów, jedyną alternatywą jest wspinanie się na drzewa kokosowe, gdy rośnie fala”³.

K. Talake, premier Republiki Tuvalu w latach 2001–2002

Globalne zmiany klimatu prawdopodobnie staną się też główną przyczyną przyszłej migracji. Małe państwa wyspiarskie są na tym punkcie szczególnie wrażliwe, ponieważ zniszczenie terytorialne spowodowane wzrostem poziomu morza stanowi zagrożenie dla ich fizycznego istnienia. Rodzi to niespotykane dotąd zagrożenia m. in. dla ich suwerenności i prawa do samostanowienia⁴.

Poszukiwanie możliwych środków zapobiegawczych dla tych zagrożeń odbywa się w głównej mierze w oparciu o postanowienia Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawie morza⁵ i Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu⁶, które tworzą odpowiednio ramy prawa morza i „prawa klimatu” na poziomie międzynarodowym. Jako umowy ramowe winny one stanowić punkt wyjścia dla tworzenia przez społeczność międzynarodową nowych, szczególnych systemów prawnych, odpowiadających na wyzwania nowej rzeczywistości determinowanej m.in. przez zmiany klimatyczne.

2. Główne problemy prawa morza w obliczu zmian klimatycznych

Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza przyjęta 10 grudnia 1982 r., w Montego Bay na Jamajce, weszła w życie 16 listopada 1994 r. Prawie ćwierć wieku, które upłynęło od tego czasu daje asumpt do poszukiwania odpowiedzi na pytania nie tylko o to, czy oczekiwania i nadzieje związane z jej przyjęciem zostały spełnione, ale także, a być może przede wszystkim o to, przed jakimi wyzwaniami stoi ona obecnie?

² M. Burkett, *The Nation Ex-Situ: On climate change, deterritorialized nationhood and the post-climate era*, „Climate Law” 2011, vol. 2, no. 3, s. 345–346.

³ R. C. Paddock, *Tuvalu’s Sinking Feeling*, „Los Angeles Times” 4 October 2002, <http://articles.latimes.com/2002/oct/04/world/fg-tuvalu4> [05.11.2018].

⁴ J. Ödalen, *Underwater self-determination: Sea-level rise and deterritorialized Small Island States*, Ethics, „Policy & Environment” 2014, vol. 17, no. 2, 225–226.

⁵ The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), Montego Bay, 10 December 1982, UNTS vol. 1833, no. 31363.

⁶ The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), New York, 9 May 1992, UNTS vol. 1771, no. 30822.

Konwencję ratyfikowało dotąd 168 państw, jednak wciąż brakuje wśród nich największego światowego mocarstwa, czyli Stanów Zjednoczonych⁷. Wielu badaczy uważa, że dopiero globalny wymiar zmian klimatycznych skłoni USA do porzucenia dotychczasowych zastrzeżeń i związania się postanowieniami tego aktu⁸.

Konwencja wyróżnia wśród obszarów morskich kilka stref, do których należą wody wewnętrzne (*internal waters*), wody (morze) terytorialne (*territorial waters*), strefa przyległa (*contiguous zone*), wyłączna strefa ekonomiczna (*exclusive economic zone*) oraz morze pełne (*high seas*)⁹.

Każda z nich, poza ostatnią z wymienionych, ma szczególne znaczenie dla państw nadbrzeżnych. Status prawny morza pełnego (otwartego) wyraża się w tym, że nie podlega ono jurysdykcji żadnego państwa, a ponadto wszystkie państwa mogą korzystać z jego zasobów na równych prawach. Dno i podziemie pod morzem otwartym to tzw. obszar (*area*), który posiada status wspólnego dziedzictwa ludzkości¹⁰.

Szerokości poszczególnych stref, o których mówi Konwencja z 10 grudnia 1982 r., jednoznacznie pozwalają określić, jak wielkie mają znaczenie dla małych państw wyspiarskich.

Przypomnijmy tylko, że zgodnie z jej postanowieniami, suwerenność państwa nadbrzeżnego rozciąga się poza jego terytorium lądowe i wody wewnętrzne, a w przypadku państwa archipelagowego poza jego wody archipelagowe, na przyległy pas morza zwany morzem terytorialnym, którego szerokość nie może przekroczyć 12 mil morskich, mierzonych od linii podstawowych wyznaczonych zgodnie z zasadami określonymi przez Konwencję o prawie morza¹¹.

W strefie przyległej państwo nadbrzeżne może wykonywać kontrolę konieczną do zapobiegania naruszeniom prawa (celnego, skarbowego, imigracyjnego lub sanitarnego) na jego terytorium lub morzu terytorialnym, jak również do karania takich naruszeń. Strefa przyległa nie może sięgać dalej niż 24 mile morskie, licząc od linii podstawowych, od których mierzy się szerokość morza terytorialnego¹².

Z kolei wyłączna strefa ekonomiczna to obszar znajdujący się poza granicami morza terytorialnego i przylegający do tego morza, który podlega specjalnemu reżimowi prawnemu ustalonemu w Konwencji. Szerokość wyłącznej strefy ekonomicznej

⁷ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en#1 [05.11.2018].

⁸ E. M. Hudzik, *A Treaty on Thin Ice: Debunking the Arguments Against U.S. Ratification of the U.N. Convention on the Law of the Sea in a Time of Global Climate Crisis*, "Washington University Global Studies Law Review" 2010, vol. 9, no. 2, http://openscholarship.wustl.edu/law_globalstudies/vol9/iss2/6 [05.11.2018]; S. Holmes, *Breaking the Ice: Emerging Legal Issues in Arctic Sovereignty*, Chicago Journal of International Law 2008, vol. 9, no. 1, <http://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol9/iss1/13> [05.11.2018].

⁹ A. Powers, C. Stucko, *Introducing the Law of the Sea and the Legal Implications of Rising Sea Levels*, [w:] M. G. Gerrard, G. E. Warnier, *Threatened Island Nations. Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate*, Cambridge University Press 2013, s. 126.

¹⁰ D. Pyć, *Prawo oceanu światowego. Res usus publicum*, Gdańsk 2011, s. 37.

¹¹ The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), art. 2–5.

¹² *Ibidem*, art. 33.

nie może sięgać dalej niż 200 mil morskich od linii podstawowych. Państwa nadbrzeżne w swoich wyłącznych strefach ekonomicznych wykonują suwerenne prawa m. in. w celu badania, eksploatacji i ochrony zasobów naturalnych, wód morskich, dna morskiego i jego podziemia oraz w celu gospodarowania tymi zasobami. Państwa nadbrzeżne w wyłącznych strefach ekonomicznych, na zasadach przewidzianych w Konwencji, sprawują także jurysdykcję w odniesieniu do wznoszenia i wykorzystywania sztucznych wysp, instalacji i konstrukcji morskich, a także do badań naukowych obszarów morskich oraz ochrony i zachowania środowiska morskiego¹³.

Katalog terminów związanych z prawem morza, niezwykle istotnych dla państw nadbrzeżnych, zwłaszcza tych zagrożonych konsekwencjami zmian klimatycznych, uzupełnia pojęcie szelfu kontynentalnego.

Obejmuje on dno morskie i podziemie obszarów podmorskich, które rozciągają się poza morzem terytorialnym państwa nadbrzeżnego na całej długości naturalnego przedłużenia jego terytorium lądowego, aż do zewnętrznej krawędzi obrzeża kontynentalnego albo na odległość 200 mil morskich od linii podstawowych, jeżeli zewnętrzna krawędź obrzeża kontynentalnego nie sięga do tej odległości. Państwa nadbrzeżne wykonują swoje suwerenne prawa w stosunku do szelfu kontynentalnego w zakresie niezbędnym dla jego badania i eksploatacji jego zasobów naturalnych¹⁴.

Różnica między szelfem kontynentalnym a wyłączną strefą ekonomiczną polega na tym, że jurysdykcja państwa na mocy przepisów o szelfie kontynentalnym obejmuje jedynie zasoby dna morskiego i podziemia, ale nie zasoby znajdujące się w samej wodzie. Co więcej, państwa mogą rozszerzyć swoją jurysdykcję w ramach szelfu kontynentalnego na obszar przekraczający szerokość 200 mil morskich, gdy naturalne przedłużenie geologicznego szelfu kontynentalnego wykracza poza tę odległość¹⁵.

O tym, jak wielkie znaczenie dla małych państw wyspiarskich mają te strefy, a zwłaszcza wyłączna strefa ekonomiczna, świadczy proste zestawienie zajmowanych przez nie znikomych w większości przypadków powierzchni terytoriów lądowych z olbrzymimi powierzchniami terytoriów morskich (tabela 1).

Poniższe zestawienie, z uwzględnieniem wyznaczonego na potrzeby niniejszego opracowania autorskiego współczynnika określającego stosunek powierzchni terytorium lądowego (L) do powierzchni wyłącznej strefy ekonomicznej (M) dostarcza dowodów na to, jak bardzo małe państwa wyspiarskie są z jednej strony wrażliwe na zagrożenia związane z ewentualną utratą terytorium lądowego, a z drugiej, jak dalece są one zależne od możliwości czerpania pożytków z obszarów morskich znajdujących się w ich wyłącznych strefach ekonomicznych. Dla porównania, w przypadku Polski współczynnik ten wynosi 13,839167, wskazując tym samym na mniejszą wrażliwość na wskazane zagrożenia i co oczywiste znacznie mniejsze uzależnienie od obszaru posiadanej wyłącznej strefy ekonomicznej.

¹³ Ibidem, art. 55–57.

¹⁴ Ibidem, art. 76–77.

¹⁵ A. Powers, C. Stucko, op. cit., s. 128.

Tabela 1. Powierzchnie wyłącznych stref ekonomicznych i terytoriów lądowych wybranych małych państw wyspiarskich położonych na Oceanie Spokojnym.

Państwo		Powierzchnia terytorium lądowego (L) (km ²)	Powierzchnia wyłącznej strefy ekonomicznej (M) (km ²)	Współczynnik (L) / (M)
Fidzi		18 333	1 260 000	0,014550
Kiribati		810	3 600 000	0,000225
Mikronezja		700	2 900 000	0,000241
Nauru		21	320 000	0,000066
Palau		444	600 900	0,000739
Samoa		2 820	120 000	0,023500
Tonga		747	700 000	0,001067
Tuvalu		26	900 000	0,000028
Vanuatu		12 189	680 000	0,017925
Wyspy Marshalla		181	2 100 000	0,000086
Wyspy Salomona		28 370	1 340 000	0,021171

Źródło: *Pacific Multi-Country CPF Document 2013–2017 For The Cooperation and Partnership Between FAO and its 14 Pacific Island Members*, FAO, December 2012, <http://www.fao.org/3/a-az134e.pdf> [06.11.2018].

Obecny kształt Konwencji o prawie morza zakłada istnienie ścisłego związku między terytorium lądowym i morskim. Wydaje się, że nie bierze ona pod uwagę oznak zmian klimatycznych, takich jak globalne ocieplenie, deglacja¹⁶ i w konsekwencji podnoszenie się poziomu mórz i oceanów.

Już dziś państwa położone na obszarze południowego Pacyfiku stają w obliczu deterytorializacji¹⁷ klimatycznej, zagrażającej klasycznym cechom przypisywanym tradycyjnie przez doktrynę instytucji państwa. Staje się ona coraz częściej przedmiotem zainteresowania specjalistów prawa międzynarodowego, a zwłaszcza prawa morza, którzy zaczynają dostrzegać potrzebę nowego spojrzenia na instytucję państwa w tej swoiście wschodzącej epoce „post-klimatycznej”¹⁸.

Australijscy badacze wykorzystując szereg zdjęć satelitarnych wykonanych w okresie od 1947 r. do 2014 r., zidentyfikowali pięć wysp koralowych wchodzących w skład archipelagu Wysp Salomona, które zniknęły w tym okresie czasu i kolejne sześć wysp, które obecnie doświadczają poważnej recesji linii brzegowej. Zmiany linii brzegowej w dwóch miejscach doprowadziły do zniszczenia wiosek, które istniały od co najmniej 1935 r., a w konsekwencji do delokalizacji lokalnych społeczności. Stopień recesji linii brzegowej jest znacznie wyższy w obszarach narażonych na działanie fal morskich, co wskazuje na synergiczne oddziaływanie między wzrostem poziomu oceanu a niszcycielską siłą działania fal morskich. Zrozumienie tych czynników, które zwiększają podatność małych państw wyspiarskich na erozję wybrzeży, ma kluczowe znaczenie dla ukierunkowania reakcji adaptacyjnych społeczności lokalnych państw Pacyfiku¹⁹.

W podobny sposób już teraz zagrożone są Kiribati, Tuvalu, Wyspy Marshalla i Vanuatu. Podobne procesy zachodzą zresztą nie tylko na południowym Pacyfiku, ale także na Oceanie Indyjskim, gdzie z tych samych powodów zagrożone jest terytorium Malediwów. Jeśli nie podejmie się żadnych działań, Konwencja o prawie morza w obecnym brzmieniu usunie morskie strefy małych państw wyspiarskich

¹⁶ Deglacja (*déglaciation* (fr.), *deglaciation* (eng.)), – zespół procesów prowadzących do zaniku pokrywy lodowej, zob.: T. Karpowicz, *Słownik ortograficzny języka polskiego. Rejestr wyrazów występujących w języku polskim*, Warszawa 2006.

¹⁷ Deterytorializacja (*déterritorialisation* (fr.), *deterritorialization* (ang.)) – utrata związków różnych zjawisk społecznych z określonym terytorium, a także malejące znaczenie terytorium jako wyznacznika władzy państwowej, zob.: J. Ciapała, *Wokół pojmowania i wykonywania suwerenności w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej – kilka uwag podstawowych, ale czy przekonujących?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, Tom XXXI, s. 84.

¹⁸ F. Duhautoy, *Global Warming: An Incubator of Deterritorialized States*, „Polish Review of International and European Law” 2014, Vol. 3, Issue 3–4; R. Rayfuse, *W(h)ither Tuvalu? International Law and Disappearing States*, „University of New South Wales Faculty of Law Research Series” 2009, Paper 9; D. R. Bugajski, *Klimatyczna deterytorializacja państwa na przykładzie Tuvalu*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2010, nr 1–2 (t. 41), s. 203–219.

¹⁹ S. Albert, J. X. Leon, A. R. Grinham, J. A. Church, B. R. Gibbes, C. D. Woodroffe, *Interactions between sea-level rise and wave exposure on reef island dynamics in the Solomon Islands*, „Environmental Research Letters” 2016, vol. 11, <http://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/11/5/054011> [07.11.2016].

z map, gdy najpierw zmienią się linie podstawowe, a ostatecznie znikną z powodu zalania terytorium lądowego²⁰.

Przedstawiony tu problem zaczyna dotyczyć także państwa o znacznie większym potencjale ludzkim i gospodarczym oraz pozycji politycznej niż małe państwa wyspiarskie. W takich przypadkach dodatkowo możemy mieć do czynienia z konfliktami granicznymi.

W 2018 r. Japonia po raz pierwszy doświadczyła tego, jak jej wody terytorialne kurczą się, w pobliżu morskiej granicy z Rosją, po zniknięciu niewielkiej wyspy *Esanbe Hanakita Kojima*, położonej u jej północno-wschodniego wybrzeża, w pobliżu wioski Sarufutsu położonej na północnym krańcu głównej wyspy Hokkaido²¹.

Esanbe była jedną ze 158 niezamieszkałych wysp, które zostały nazwane przez japoński rząd w 2014 r. w celu określenia zasięgu morza terytorialnego i rozszerzenia wyłącznej strefy ekonomicznej. Wyspa leżała na zachód od Terytoriów Północnych, które są w centrum wieloletniego sporu między Japonią i Rosją, gdzie są one znane jako Wyspy Kurylskie, przejęte od Japonii przez siły sowieckie kilka dni po zakończeniu II Wojny Światowej na Pacyfiku.

Japońska straż przybrzeżna stwierdziła, że kiedy wyspa była ostatnio badana w 1987 r., sięgała zaledwie 1,4 metra ponad powierzchnię oceanu. Na tej podstawie wysnuto wniosek, że została poddana erozji przez wiatr i dryfujący lód, który tworzy się na Morzu Ochockim każdej zimy. Japońskie służby mają wkrótce zbadać ten obszar w celu ostatecznego ustalenia losu wyspy²².

Zgodnie z art. 121 Konwencji o prawie morza z 1982 r. wyspą jest ukształtowany w sposób naturalny obszar lądu otoczony wodą, który pozostaje powyżej poziomu wody podczas przypływu, zaś skały, które nie nadają się do zamieszkania przez ludzi lub do samodzielnej działalności gospodarczej, nie mają ani wyłącznej strefy ekonomicznej, ani szelfu kontynentalnego²³.

Tym samym jeśli zniknięcie *Esanbe Hanakita Kojima* zostanie ostatecznie potwierdzone, japońska wyłączna strefa ekonomiczna zmniejszy się o około pół kilometra. Zdarzenie to nabierze jeszcze większego znaczenia w kontekście sporów terytorialnych Japonii z Chinami dotyczącymi wysp Senkaku²⁴, a także z Republiką Korei w odniesieniu do wysp Takeshima²⁵.

Japonia nie jest jedynym krajem, który niedawno stracił wyspę. Fragment terytorium lądowego i tym samym morskiego Stanów Zjednoczonych został wymazany z mapy po tym, jak *East Island* na Hawajach, w październiku 2018 r.

²⁰ A. Soete, *The legal position of inhabited islands submerging due to sea level rise*, Gent 2013, s. 17.

²¹ J. McCurry, *Japanese island disappears, without anyone noticing*, „The Guardian” 2018, 2 November, <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/02/japanese-island-disappears-esanbe-hanakita-kojima> [12.11.2018].

²² NHK (Japan Broadcasting Corporation), *Coast Guard: Small island may have disappeared*, https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/en/news/20181031_48/ [12.11.2018].

²³ The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), art. 121.

²⁴ https://www.cas.go.jp/jp/ryodo_eg/senkaku/senkaku.html [12.11.2018].

²⁵ Ibidem.

została zatopiona przez ocean wskutek niszczycielskiego żywiołu, jakim okazał się huragan *Walaka*²⁶.

Wzrost poziomu mórz i oceanów, stanowiący jedną z bezpośrednich konsekwencji zmian klimatycznych, będzie nadal niósł ze sobą ryzyko zatapiania wysp i zalewania nisko położonych obszarów. Z punktu widzenia prawa morza niezwykle niepokojące wydają się być prognozy klimatologów, którzy wskazują, że perspektywa średniego wzrostu światowego poziomu morza, uwzględniająca niestabilność łańdolodu Antarktydy i Grenlandii do 2200 r. może wynieść nawet ponad 7 metrów²⁷.

3. Związki „prawa klimatu” z prawem morza

Ocieplenie klimatu otwiera przed człowiekiem nowe możliwości eksploatacji dotychczas niedostępnych bogactw naturalnych, czy podejmowania żeglugi na zamkniętych do tej pory szlakach morskich. Pojawienie się nowych możliwości eksploracyjnych to także problem nowych, nieznanych zagrożeń dla środowiska morskiego i różnorodności biologicznej. Dotyczy to między innymi dróg morskich i akwenów wchodzących w skład Oceanu Arktycznego²⁸.

Zmiany klimatu wiążące się ze wzrostem średniej temperatury powierzchni Ziemi wymagają od uczestników społeczności międzynarodowej podejmowania działań zmierzających do ograniczenia emisji gazów cieplarnianych do atmosfery. Jednym z rozważanych sposobów rozwiązania tego problemu jest ich „składowanie” w podmorskich formacjach geologicznych. Zagadnienie to stało się przedmiotem zainteresowania i pracy grupy prawnej utworzonej przez państwa strony Konwencji o Zapobieganiu Zanieczyszczaniu Mórz przez Zatapianie Odpadów i Innych Substancji z 29 grudnia 1972 r., zwanej również Konwencją Londyńską²⁹.

Strony zobowiązały się popierać przedsięwzięcia mające na celu ochronę środowiska morskiego przed zanieczyszczeniem m. in. przez węglowodory, łącznie z produktami ropy naftowej, i ich odpady oraz odpady powstające w trakcie eksploatacji statków, samolotów, platform i innych urządzeń umieszczonych w morzu³⁰.

Gazy cieplarniane, w tym dwutlenek węgla, stanowią w tym zakresie jedno z fundamentalnych zagrożeń, dlatego prace na szeregim prawnych aspektów opisywanego problemu były kontynuowane. Uwzględniono w nich kwestię odpowiedzialności państw za szkody wyrządzone w środowisku innych państw lub

²⁶ O. Milman, *Hawaiian island erased by powerful hurricane: 'The loss is a huge blow'*, „The Guardian” 2018, 24 October, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/oct/24/hawaiian-island-erased-by-powerful-hurricane> [12.11.2018].

²⁷ M. Popkiewicz, A. Kardaś, S. Malinowski, *Nauka o klimacie*, Katowice 2018, s. 349–350.

²⁸ J. Symonides, *Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z perspektywy ćwierćwiecza*, [w:] C. Mika, K. Marciniak (red.), *Konwencja NZ o prawie morza z 1982 r. W piętnastą rocznicę wejścia w życie*, Toruń 2009, s. 40.

²⁹ Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, London, 29 December 1972, UNTS vol. 1046, I-15749.

³⁰ Ibidem, art. XII.

w jakiegokolwiek innej strefie tego środowiska przez zatapianie odpadów i wszelkiego rodzaju innych substancji. Stosowne postanowienia Konwencji Londyńskiej z tego zakresu powtórzono w Protokole Dodatkowym do Konwencji o Zapobieganiu Zanieczyszczeniu Mórz przez Zatapianie Odpadów i Innych Substancji z 7 listopada 1996 r.³¹.

Przy założeniu pewnych modyfikacji do wskazanej metody powrócono w „Rapporcie specjalnym IPCC dotyczącym wychwytu i magazynowania dwutlenku węgla”, który zawiera informacje o metodach absorpcji CO₂ oraz technikach jego transportu i składowania np. w oceanie czy utworach geologicznych³².

Jak twierdzi dr Kenneth M. Towe, z Narodowego Muzeum Historii Naturalnej amerykańskiego *Smithsonian Institution*, jakakolwiek metoda usuwania CO₂ z atmosfery w wymaganych ilościach jest nieprawidłowa i nie powinna być przyjęta. Jak twierdzi Kenneth Towe, ilości tego gazu w atmosferze sięgają setek miliardów ton utlenionego węgla. Nawet jeśli istniałaby techniczna możliwość jego usunięcia, to nie ma bezpiecznego miejsca, by go przechowywać³³.

Przez pewien czas nadzieje wiązano również z metodą absorpcji dwutlenku węgla poprzez użyźnianie oceanów, co miało prowadzić do szybkiego wzrostu alg i planktonu, które pochłaniają dwutlenek węgla w procesie fotosyntezy³⁴. Okazało się jednak, że metoda ta może prowadzić do znacznego zanieczyszczenia wód i dna morskiego, a jej skuteczność w pochłanianiu dwutlenku węgla budzi poważne wątpliwości.

Na trzydziestym pierwszym spotkaniu państw stron Konwencji Londyńskiej przyjęto rezolucję, w której stwierdzono, że biorąc pod uwagę obecny stan wiedzy, nie wolno dopuścić do działań związanych z nawożeniem oceanów innymi niż legalne badania naukowe, a podejmowanie innych działań należy uznać za stojące w sprzeczności z postanowieniami Konwencji o Zapobieganiu Zanieczyszczeniu Mórz przez Zatapianie Odpadów i Innych Substancji z 1972 r. i jej Protokołu Dodatkowego z 1996 r.³⁵.

W innych aktach prawa międzynarodowego odnoszących się do zmian klimatycznych społeczność międzynarodowa z większą ostrożnością traktowała kwestie, które stanowią przedmiot zainteresowania prawa morza. Doskonałym przykładem innego podejścia jest tu Konferencja Narodów Zjednoczonych w sprawie środowiska naturalnego człowieka, która odbyła się w Sztokholmie w dniach 5–16 czerwca

³¹ Protocol to the Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, London, 7 November 1996, art. 15, *Treaty Series* No. 21 (2016), Cm 9234.

³² B. Metz, O. Davidson, H. C. de Coninck, M. Loos, L. A. Meyer (eds.), *IPCC Special Report on Carbon Dioxide Capture and Storage. Prepared by Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

³³ K. M. Towe, Wypowiedź w dyskusji pt. *Moral and financial responsibility for climate change*, na portalu Research Gate w dniu 17.11.2018 r., https://www.researchgate.net/post/Moral_and_financial_responsibility_for_climate_change [17.11.2018].

³⁴ M. Allsopp, D. Santillo, P. Johnston, *A scientific critique of oceanic iron fertilization as a climate change mitigation strategy*, “Greenpeace Research Laboratories Technical Note” 2007, September 07.

³⁵ Resolution LC-LP.1 (2008) on the Regulation of Ocean Fertilization, London, 31 October 2008.

1972 r.³⁶. Jej zwieńczeniem było przyjęcie tzw. Deklaracji Sztokholmskiej, która w pkt. 7 przewidywała, że:

„Państwa muszą podjąć wszelkie możliwe kroki, aby zapobiec zanieczyszczeniu mórz przez substancje mogące zagrozić ludzkiemu zdrowiu, wyrządzić szkody produktom spożywczym i życiu podwodnemu, zmniejszyć atrakcyjność lub zakłócać inne uzasadnione wykorzystanie mórz”³⁷.

W doktrynie niełatwo jest znaleźć jednoznaczne argumenty opowiadające się za wyodrębnianiem gałęzi prawa międzynarodowego, którą można by określić mianem „prawa klimatu”. Pojęcia tego używa m. in. profesor Janina Ciechanowicz-McLean w swojej monografii „Prawo ochrony klimatu” traktującej kompleksowo ochronę klimatu w świetle prawa międzynarodowego³⁸.

Wydaje się jednak, że po wnikliwym przeanalizowaniu poszczególnych postanowień Deklaracji Sztokholmskiej i Konwencji Londyńskiej, możliwe jest uznanie tych aktów za pierwsze próby uznania konieczności odniesienia się społeczności międzynarodowej do skutków zmian klimatycznych na gruncie prawa międzynarodowego. Również koincydencja czasowa w tym przypadku wydaje się mieć niemałe znaczenie.

W Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w Sprawie Zmian Klimatu sporządzonej 9 maja 1992 r. w Nowym Jorku już bezpośrednio wskazywano na potrzeby i obawy wynikające z negatywnych skutków zmian klimatu, odnoszące się w szczególności do małych państw wyspiarskich oraz państw z nisko położonymi obszarami nadbrzeżnymi³⁹.

Przywołano w niej również Rezolucję Zgromadzenia Ogólnego 44/206 z dnia 22 grudnia 1989 r. w sprawie możliwego negatywnego wpływu podniesienia się poziomu mórz na wyspy i obszary nadbrzeżne, szczególnie na obszary nadbrzeżne nisko położone.

W rezolucji uznano wzrost poziomu mórz za problem globalny, który może negatywnie wpływać na wyspy i nisko położone obszary przybrzeżne. Zgromadzenie Ogólne ONZ wezwało społeczność międzynarodową do zapewnienia skutecznego i regularnego wsparcia, szczególnie państwom rozwijającym się, dotkniętym przez podnoszenie się poziomu mórz, w ich wysiłkach na rzecz opracowania i wdrożenia strategii mających na celu ochronę swoich terytoriów i ich wrażliwych naturalnych ekosystemów morskich przed szczególnie groźnymi zagrożeniami związanymi z podniesieniem poziomu morza⁴⁰.

³⁶ *Report of The United Nations Conference on the human environment, A/CONF.48/14/Rev. 1, Stockholm, 5–16 June 1972.*

³⁷ *Declaration of The United Nations Conference on the human environment, Stockholm, 16 June 1972.*

³⁸ J. Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu*, Warszawa 2016.

³⁹ *United Nations Framework Convention on Climate Change, FCC/INFORMAL/84/Rev.1, United Nations 1992, art. 4 ust. 8.*

⁴⁰ *Possible adverse effects of sea-level rise on islands and coastal areas, particularly low-lying coastal areas, United Nations General Assembly 85th plenary meeting, 22 December 1989, A/RES/44/206.*

Deklaracja z Rio de Janeiro w sprawie środowiska i rozwoju z 1992 r. potwierdzając oraz dążąc do rozszerzenia zakresu obowiązywania postanowień Deklaracji Sztokholmskiej, nie odnosiła się wprost do zagadnień będących przedmiotem bezpośredniego zainteresowania prawa morza.

W znikomym zakresie odnosił się do nich Protokół z Kioto z 1997, w którym wskazano m. in., że jego strony winny dążyć do ograniczenia lub redukcji emisji gazów cieplarnianych z paliw stosowanych w transporcie morskim poprzez współpracę w ramach Międzynarodowej Organizacji Morskiej⁴¹.

Niewiele więcej znaczący w tym zakresie okazał się być głos twórców Porozumienia Paryskiego z 12 grudnia 2015 r., którzy odnotowali jedynie:

„znaczenie zapewnienia integralności wszystkich ekosystemów, w tym oceanów, oraz ochrony różnorodności biologicznej, uznawanej przez niektóre kultury za Matkę Ziemię, a także odnotowując znaczenie, jakie dla niektórych ma pojęcie „sprawiedliwości klimatycznej”, kiedy podejmuje się działania dotyczące zmian klimatu”⁴².

Presja zmian klimatycznych na ekosystemy jest bardzo wszechstronna i nie dotyczy wyłącznie podnoszenia się poziomu mórz i oceanów. Aż 93 proc. całości nadwyżki energii akumulowanej przez ziemski system klimatyczny trafia do oceanów, 3 proc. jest przeznaczana na topnienie lodu (w lodowcach, lądolodach i na morzu), kolejne 3 proc. powoduje podgrzewanie gruntu na lądach, a tylko 1 proc. trafia do atmosfery⁴³.

Wraz z nagrzewaniem się mórz i oceanów postępuje ich odtlenianie. Wyższa temperatura powierzchni oznacza mniej tlenu rozpuszczonego w wodzie. W konsekwencji następują zmiany dezorganizujące skład gatunkowy ekosystemów morskich. Dlatego tak istotne znaczenie w omawianym zakresie mają prawnomiędzynarodowe regulacje dotyczące morskich zasobów genetycznych. Jakkolwiek Konwencja o bioróżnorodności biologicznej z 5 czerwca 1992 r.⁴⁴ nie odnosi się wprost do analizowanych w tym miejscu zagadnień, to pośrednio można w niej odnaleźć wiele ważnych w tym kontekście wskazań.

W preambule Konwencji podkreśla się znaczenie bioróżnorodności w podtrzymaniu życia w ziemskiej biosferze oraz wskazuje ochronę bioróżnorodności biologicznej jako jedną z kategorii „wspólnej sprawy ludzkości”. Jest to sformułowanie dość podobne do zastosowanego w Konwencji o prawie morza w odniesieniu do Obszaru, który został tam określony mianem „wspólnego **dziedzictwa** ludzkości”⁴⁵.

Ważnym odniesieniem Konwencji o bioróżnorodności biologicznej do prawa morza jest art. 22 ust. 2, w którym zadeklarowano, że strony będą stosować Kon-

⁴¹ Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, Kyoto, 11 December 1997, art. 2 ust. 2.

⁴² Paris Agreement, Official Journal of the European Union L 282/4 EN, 19.10.2016.

⁴³ M. Popkiewicz, A. Kardaś, S. Malinowski, op. cit., s. 267–268.

⁴⁴ Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, 5 June 1992, UNTS vol. 1760, no. 30619.

⁴⁵ K. J. Marciniak, *Morskie zasoby genetyczne w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2016, s. 119.

wencję wobec środowiska morskiego zgodnie z prawami i zobowiązaniami państw przewidzianymi w prawie morza. Warto zauważyć, że w art. 235 Konwencji o prawie morza zadeklarowano, że:

„Na państwach spoczywa obowiązek wykonywania ciężących na nich zobowiązań międzynarodowych dotyczących ochrony i zachowania środowiska morskiego. Ponoszą one odpowiedzialność zgodnie z prawem międzynarodowym”.

Przyjmując tak szerokie spojrzenie na kwestie ochrony bioróżnorodności biologicznej i ochrony środowiska morskiego, można zasadnie uznać, że zarówno Konwencja o prawie morza jak i Konwencja o bioróżnorodności biologicznej wpisują się również w nurt prawnej regulacji antropogenicznej odpowiedzialności za zmiany klimatyczne.

Pomimo tego, że globalny system klimatyczny działa tak, aby osiągnąć równowagę, to historyczne pomiary z czasów, gdy w atmosferze ziemskiej odnotowywano podobne poziomy gazów cieplarnianych, sugerują zaistnienie znacznie wyższego poziomu mórz i oceanów w nadchodzących dziesięcioleciach. Wśród badaczy związków „prawa klimatu” z prawem morza dość powszechne jest przekonanie, że stopniowy i ewolucyjny charakter podwyższania się poziomu mórz i oceanów ułatwi i uporządkuje ewolucję reżimu prawnego⁴⁶.

4. Prawne aspekty zrównoważonego rozwoju w obliczu zmian klimatycznych

Pojęcie zrównoważonego rozwoju pojawiło się w latach 70. XX wieku w dokumentach Organizacji Narodów Zjednoczonych. W archiwach III sesji Rady Zarządzającej Programu Środowiskowego ONZ z 1975 r. przyjęto definicję społeczeństwa realizującego idee zrównoważonego rozwoju. Już wówczas wskazując fundamentalne cechy tego pojęcia skupiono się głównie na środowiskowym aspekcie zagadnień rozwojowych⁴⁷.

Jednak nie można nie przyznać, że podwaliny pod współczesne koncepcje zrównoważonego rozwoju położono podczas seminarium w szwajcarskim Founex (4–12 czerwca 1971 r.)⁴⁸ i konferencji w meksykańskim Cocoyoc (8–12 października 1974 r.)⁴⁹.

⁴⁶ C. Schofield, D. Freestone, *Options to Protect Coastlines and Secure Maritime Jurisdictional Claims in the Face of Global Sea Level Rise*, [w:] M. G. Gerrard, G. E. Warnier, op. cit., s. 163–165.

⁴⁷ Z. Bukowski, *Zrównoważony rozwój w systemie prawa*, Toruń 2009, s. 24.

⁴⁸ Development and environment: the Founex report, Founex, Switzerland, 4–12 June 1971, [w:] In defence of the earth, the basic texts on environment: Founex, Stockholm, Cocoyoc, United Nations Environment Programme, Nairobi 1981.

⁴⁹ The Cocoyoc declaration, Cocoyoc, Mexico, 8–12 October 1974, [w:] ibidem.

Konferencja Programu Środowiskowego ONZ z 1974 r. dotycząca schematów wykorzystywania zasobów, środowiska i strategii rozwojowych w Cocoyoc ponownie odniosła się do kwestii związanych ze środowiskiem i rozwojem. Deklaracja Cocoyoc stanowiła ważne tło dla wezwań do wprowadzenia w życie Nowego Międzynarodowego Ładu Ekonomicznego (*New International Economic Order*), popartego przez rezolucję Zgromadzenia Ogólnego ONZ z tego samego roku. Konferencja w Cocoyoc była związana ze spotkaniem w Founex i podjętą tam próbą pogodzenia priorytetów środowiskowych i rozwojowych⁵⁰.

W wymiarze międzynarodowym szersze rozwinięcie koncepcji zrównoważonego rozwoju nastąpiło dzięki pracom Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju, zwanej od nazwiska jej przewodniczącej Komisją Brundtland. Efekty jej pracy wiodły wprost do światowej konferencji w Rio de Janeiro w 1992 r., która upowszechniła stosowanie pojęcia „zrównoważony rozwój”. Następną globalną konferencją, która odbyła się 10 lat później w Johannesburgu została już oficjalnie nazwana Szczytem Zrównoważonego Rozwoju⁵¹.

Długo jeszcze podejście do koncepcji zrównoważonego rozwoju nie uwzględniało aspektów związanych ze zmianami klimatycznymi, ani tym bardziej z ich wpływem na środowisko morskie. Jeszcze w sformułowanej przez Stowarzyszenie Prawa Międzynarodowego w 2002 r. w New Delhi Deklaracji Zasad Prawa Międzynarodowego dotyczących Zrównoważonego Rozwoju zwracano uwagę tylko na obowiązek zapewnienia przez państwa zrównoważonego użytkowania zasobów naturalnych oraz na zachowywanie przezorności w podejściu do zdrowia ludzkiego, zasobów naturalnych i ekosystemów⁵².

Wyrazem daleko idącej zmiany w powiązaniu zrównoważonego rozwoju z konsekwencjami zmian klimatycznych stała się dopiero rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne w dniu 25 września 2015 r. „Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030”⁵³. Stanowi ona dokument końcowy ze szczytu ONZ, który miał miejsce w Nowym Jorku w dniach 25–27 września 2015 r.⁵⁴ W rezolucji tej państwa członkowskie ONZ uznały m.in., że:

„Wzrost średniej temperatury na świecie, wzrost poziomu mórz, zakwaszenie oceanów i inne skutki zmian klimatu mają poważny wpływ na obszary przybrzeżne i nisko położone kraje nadbrzeżne, w tym wiele krajów najsłabiej rozwiniętych i rozwijających się małych państw wyspiarskich”⁵⁵.

⁵⁰ B.-O. Linnér, H. Selin, *The United Nations Conference on Sustainable Development: forty years in the making*, „Environment and Planning C: Government and Policy” 2013, vol. 31, s. 979–980.

⁵¹ Z. Bukowski, op. cit., s. 25.

⁵² ILA New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development, 2 April 2002, [w:] *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 2*, Kluwer Academic Publishers, 2002, s. 211–216.

⁵³ Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, A/RES/70/1.

⁵⁴ <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit> [17.11.2018].

⁵⁵ Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, op. cit., pkt. 14.

Rezolucja przyjęta przez ONZ to program działań o bezprecedensowym zakresie i znaczeniu, definiujący model zrównoważonego rozwoju na poziomie globalnym. Agenda 2030, jak skrótowo nazywa się przedmiotową rezolucję, sformułowała 17 celów zrównoważonego rozwoju oraz powiązanych z nimi 169 zadań, które oddają trzy wymiary zrównoważonego rozwoju – gospodarczy, społeczny i środowiskowy.

Trzynasty cel Agendy 2030 odnosi się do podjęcia pilnych działań w celu przeciwdziałania zmianom klimatu i ich skutkom. W Agendzie 2030 zastrzeżono, że Ramowa Konwencja Narodów Zjednoczonych w Sprawie Zmian Klimatu jest głównym międzynarodowym i międzyrządowym forum dla negocjowania globalnej odpowiedzi na zmiany klimatu. Natomiast w ramach celu 14 Agendy 2030 zadeklarowano ochronę oceanów, mórz i zasobów morskich oraz ich wykorzystywanie w sposób zrównoważony.

Strony uzgodniły, że w ramach celu 13 należy przede wszystkim wzmocnić zdolności adaptacyjne i odporność na zagrożenia klimatyczne i klęski żywiołowe we wszystkich krajach. Następnie wskazano na potrzebę włączenia działań na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatu do krajowych polityk, strategii i planów. Uzgodniono również, że należy zwiększyć poziom edukacji, świadomości oraz potencjał ludzki i instytucjonalny w zakresie łagodzenia zmian klimatu, adaptacji do nich, ograniczenia skutków zmian klimatu oraz systemów wczesnego ostrzegania przed zagrożeniami⁵⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje zapewnienie stron Agendy 2030, o woli wypełnienia zobowiązania podjętego przez państwa rozwinięte, będące stronami Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, w celu zmobilizowania wspólnie 100 miliardów dolarów rocznie do 2020 r., ze wszystkich źródeł, aby zaspokoić potrzeby krajów rozwijających się w kontekście znaczących działań łagodzących skutki zmian klimatu oraz zapewnić przejrzystość i pełną funkcjonalność tzw. „Zielonego funduszu klimatycznego” (*Green Climate Fund*) poprzez jego jak najszybszą kapitalizację⁵⁷.

Do działań przewidzianych do realizacji w ramach celu 13 Agendy 2030 należy również promowanie mechanizmów zwiększających zdolność efektywnego planowania i zarządzania w zakresie zmian klimatu w krajach najslabiej rozwiniętych i rozwijających się małych państwach wyspiarskich⁵⁸.

Z punktu widzenia prawa morza, w ramach którego również poszukuje się odpowiedzi na wyzwania jakimi są konsekwencje zmian klimatycznych, większe znaczenie mają zadania przyporządkowane do celu 14 Agendy 2030. Jednym z najważniejszych w tym zakresie zadań, jakie postawiła przed sobą społeczność międzynarodowa jest zminimalizowanie skutków zakwaszenia oceanów⁵⁹.

⁵⁶ Ibidem, pkt. 13.1–13.3.

⁵⁷ Ibidem, pkt. 13a.

⁵⁸ Ibidem, pkt. 13b.

⁵⁹ Ibidem, pkt. 14.3.

O ile w ramach celu 13 nie wyznaczono horyzontu czasowego dla realizacji poszczególnych zadań, o tyle dla celu 14 określono harmonogram, zgodnie z którym:

- do 2020 r. należy m. in. zapewnić ochronę ekosystemów morskich i przybrzeżnych; skutecznie uregulować kwestie połowów oraz wyeliminować nadmierne połowy ryb; wyeliminować określone formy subwencji na rybołówstwo, które przyczyniają się do nadmiernych połowów ryb, wyeliminować subwencje przyczyniające się do nielegalnego, niezarejestrowanego i nieuregulowanego rybołówstwa; objąć ochroną co najmniej 10% wybrzeży i obszarów morskich, zgodnie z prawem krajowym i międzynarodowym⁶⁰,
- do 2025 r. konieczne jest zapobieganie i zmniejszenie poziomu wszelkich zanieczyszczeń morza, w szczególności powstałych w wyniku działalności na lądzie, w tym zrzucaniu do mórz odpadów stałych i zanieczyszczeń substancjami odżywczymi⁶¹,
- do 2030 r. niezbędne jest, zwiększenie korzyści ekonomicznych dla małych państw wyspiarskich i krajów najsłabiej rozwiniętych, płynących z korzystania z zasobów morskich oraz zrównoważonego zarządzania rybołówstwem, akwakulturą i turystyką⁶².

Nadzieję na zrealizowanie zadań i celów określonych w Agendzie 2030, nie tylko w odniesieniu do zmian klimatycznych i problematyki morskiej, daje fakt, że obejmuje ona również przyjętą podczas III Międzynarodowej Konferencji ONZ w Sprawie Finansowania Rozwoju w lipcu 2015 r. Agendę działań z Addis Ababa, która określa środki finansowe konieczne do realizacji Agendy 2030, w tym środki krajowe, prywatne źródła finansowania i oficjalną pomoc rozwojową⁶³.

5. Potencjalne sposoby przewyżczenia zagrożeń

Państwa zagrożone negatywnymi konsekwencjami zmian klimatycznych, m. in. deterytorializacją, poszukują alternatywnych sposobów pozyskania terytorium. Szczególnie wiele powodów do niepokoju daje los mikropaństw, takich jak np. Kiribati, położonych na Pacyfiku. Stał się on przedmiotem zainteresowania nie tylko klimatologów, ale także badaczy prawa morza. Do tej pory niestety, nie stworzono jeszcze prawa oferującego takim państwom zastępcze terytorium, bądź też gwarantującego jego obywatelom przyjęcie do sąsiednich państw⁶⁴.

⁶⁰ Ibidem, pkt. 14.2, 14.4, 14.5, 14.6.

⁶¹ Ibidem, pkt. 14.1.

⁶² Ibidem, pkt. 14.7.

⁶³ Outcome document of the Third International Conference on Financing for Development: Addis Ababa Action Agenda, Addis Ababa, 13–16 July 2015, A/CONF.227/L.1.

⁶⁴ P. Osóbka, *Działalność Stanisława Pełczyńskiego, czyli Polska na Kiribati*, „Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea”, 2018, T. VIII, z. 1, s. 289–290.

Już w 1999 r. Republika Kiribati straciła bezpowrotnie dwie wyspy koralowe, zalane przez wody Pacyfiku⁶⁵. O potwierdzonych przypadkach zatopienia przez wody Oceanu Spokojnego wysp stanowiących do tej pory terytoria Japonii⁶⁶, Stanów Zjednoczonych (Hawaje)⁶⁷, czy Wysp Salomona⁶⁸ już była mowa w niniejszym artykule.

Z klasycznej i powszechnie akceptowanej definicji G. Jellinka, wynika przecież, że państwo bez terytorium nie istnieje. Dlatego na naszych oczach powstaje bezprecedensowa sytuacja, w której państwa mogą przestać istnieć, ponieważ stopniowo tracą swoje terytoria, bez użycia jakiegokolwiek militarnej siły ze strony wroga. Z kolei pozbawieni instytucji państwa, mieszkańcy mogą utracić przynależność państwową wyrażaną poprzez swoje obywatelstwo.

Zagrożone państwa poszukują różnych rozwiązań, które umożliwiłyby im przetrwanie w tych niezwykle trudnych okolicznościach. Były prezydent Kiribati, Anote Tong, podczas czterdziestego drugiego Forum Wysp Pacyfiku, które odbyło się w Auckland w dniach 7–8 września 2011 r., nie wykluczył przeniesienia obywateli Kiribati na sztuczną, pływającą wyspę. Koszt takiej inwestycji, który oszacowano na około dwa miliardy dolarów, przekracza możliwości finansowe państw Oceanii, przez co wymagałby znaczącej pomocy zagranicznej⁶⁹.

Tylko pozornie pomysły byłego prezydenta Kiribati mogą wydawać się scenariuszami *science-fiction*. Technologia budowy stałych platform, a nawet pływających sztucznych wysp jest stosowana, np. w Dubaju, Chinach, Indonezji, a nawet w Korei Północnej⁷⁰.

W drugiej połowie XX w. podjęto nawet próbę utworzenia *quasi-państwa* na platformie. Mowa o „księstwie” *Sealand*. Ten jedyny w swoim rodzaju podmiot powstał w 1967 r. gdy Roy Bates, były major armii Zjednoczonego Królestwa, postanowił zająć dawną brytyjską platformę przeciwlotniczą *Fort Roughs* znajdującą się na wodach Kanału La Manche⁷¹.

Na znikomej powierzchni kilkuset metrów kwadratowych powstało samozwańcze „księstwo” mające bardzo wątpliwe podstawy prawne. Kiedy platforma została zajęta, znajdowała się na wodach międzynarodowych. Dlatego Bates mógł legity-

⁶⁵ T. Aung, A. Singh, U. Prasad, *A study of sea-level changes in the Kiribati area for the last 16 years*, “Weather” August 2009, Vol. 64, No. 8, s. 204, http://repository.usp.ac.fj/6825/1/Aung-et-al_Weather_2009.pdf [18.11.2018].

⁶⁶ <https://www.independent.co.uk/news/science/japan-island-disappear-russia-esanbe-hanakita-kojima-territory-dispute-a8615101.html> [18.11.2018].

⁶⁷ <https://www.newshub.co.nz/home/world/2018/10/this-hawaiian-island-simply-disappeared.html> [18.11.2018].

⁶⁸ <https://www.theguardian.com/environment/2016/may/10/five-pacific-islands-lost-rising-seas-climate-change> [18.11.2018].

⁶⁹ <https://www.newshub.co.nz/environmentsci/kiribati-ponders-floating-island-to-fight-sea-rise-2011090812> [18.11.2018].

⁷⁰ <https://www.dailymail.co.uk/news/article-4472646/North-Korea-transforming-islands-military-bases.html> [18.12.2018].

⁷¹ <https://www.sealandgov.org/about/> [18.11.2018].

mować swoje działania w oparciu o normy *res derelicta* i *terra nullius*. W 1968 r. przed brytyjskim sądem toczył się nawet proces przeciwko Batesowi. W swoim postanowieniu sąd orzekł, że platforma znajduje się na wodach międzynarodowych, a więc poza jurysdykcją jakiegokolwiek państwa⁷².

Samozwańczy książę potraktował to orzeczenie jako uznanie suwerenności *Sealand*, a w 1987 r. ustanowił nawet strefę wód terytorialnych o szerokości 12 mil morskich. Podejmując ten krok, nie wziął jednak pod uwagę, że zgodnie z Konwencją o szelfie kontynentalnym z 1964 r. i Konwencją o prawie morza z 1982 r., sztuczne instalacje nie mają statusu wyspy i nie można wokół nich wyznaczać morza terytorialnego, czy wyłącznej strefy ekonomicznej. Po poszerzeniu strefy wód terytorialnych przez Wielką Brytanię, *Sealand* znalazło się w jej strefie⁷³.

Aktualny stan regulacji prawa morza w dalszym ciągu stanowi znaczącą przeszkodę w realizacji podobnych działań nie tylko przez fantastów, takich jak Bates, ale również przez uznawane przez społeczność międzynarodową państwa, których istnienie staje się zagrożone przez konsekwencje zmian klimatycznych.

Jakkolwiek zgodnie z art. 60 ust. 1 Konwencji o prawie morza państwo nadbrzeżne ma w wyłącznej strefie ekonomicznej wyłączne prawo budowania oraz wydawania pozwoleń i przepisów dotyczących budowy, eksploatacji i wykorzystywania sztucznych wysp różnych instalacji i konstrukcji, to zgodnie z ust. 8 tego samego artykułu:

„Sztuczne wyspy, instalacje i konstrukcje nie mają statusu wysp. Nie mają własnego morza terytorialnego, a ich obecność nie wpływa na delimitację morza terytorialnego, wyłącznej strefy ekonomicznej lub szelfu kontynentalnego”⁷⁴.

Ponadto, zgodnie z art. 80 Konwencji o prawie morza, postanowienia art. 60 mają zastosowanie *mutatis mutandis* do sztucznych wysp, instalacji i konstrukcji również na szelfie kontynentalnym.

Art. 60 Konwencji o prawie morza ma w tym zakresie kluczowe znaczenie z jeszcze jednego powodu. Jeżeli jest to konieczne, zezwala on państwu nadbrzeżnemu na ustanowienie wokół sztucznych wysp, instalacji i konstrukcji strefy bezpieczeństwa, w obrębie której państwo może stosować odpowiednie środki w celu zapewnienia bezpieczeństwa zarówno żeglugi, jak i samych sztucznych wysp, instalacji i konstrukcji. Strefy te muszą być wytyczane w taki sposób, aby były dostosowane do rodzaju i przeznaczenia sztucznych wysp, instalacji i konstrukcji, o których mowa w art. 60 Konwencji, a także aby nie przekraczały wokół nich odległości 500 metrów mierzonych od każdego punktu ich zewnętrznych krańców⁷⁵.

⁷² P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne państw Oceanii*, Warszawa 2012, s. 9.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), art. 60.

⁷⁵ Ibidem.

Państwa zagrożone negatywnymi konsekwencjami zmian klimatycznych to w większości państwa wyspiarskie, których system ekonomiczny, a nierzadko także sposób życia ich obywateli, związanych jest ściśle z rybołówstwem i gospodarką morską. Ograniczenie możliwości czerpania pożytków z zasobów morskich, które w obecnym stanie prawnym niewątpliwie miałyby miejsce w przypadku przeniesienia się na sztuczne wyspy, prawdopodobnie byłoby dla nich niemożliwe do zaakceptowania. Mamy tu do czynienia z kolejnym wyzwaniem dla prawa morza, do którego społeczność międzynarodowa musi się odnieść możliwie najszybciej.

Poszukując innych rozwiązań, w maju 2014 r. rząd Kiribati zdecydował się zakupić liczącą 5,5 tys. hektarów posiadłość *Natoavatu* na Fidżi. Koszt tej transakcji wyniósł 9,4 mln dolarów australijskich⁷⁶.

Poprzez tę transakcję rząd Kiribati w żadnym razie nie uzyskał zwierzchności nad tą ziemią, która w świetle prawa międzynarodowego wciąż stanowi terytorium Republiki Fidżi. W związku z tym warunki ewentualnej przyszłej migracji ludności Kiribati będą zależały tylko i wyłącznie od rządu i administracji Fidżi, a wykorzystanie ziemi od warunków umowy zawartej przez rządy obu państw. Już teraz powstają na tym tle sytuacje sporne, ponieważ prawo połowu ryb zostało zarezerwowane dla obywateli Fidżi⁷⁷.

W latach 2008–2009 światowe media informowały o podjęciu podobnych starań przez władze położonych na Oceanie Indyjskim Republiki Malediwów. W tym przypadku badano możliwości zakupu ziemi od Sri Lanki, Indii, z uwagi na bliskość kulturową tych państw, bądź też od Australii, ze względu na obecność dużych, niezamieszkałych obszarów na terytorium tego państwa⁷⁸.

Tego rodzaju transakcje nie są niczym nadzwyczajnym w świetle prawa międzynarodowego. W 2001 r. parlament Malty ratyfikował porozumienie zawarte w 1998 r. pomiędzy rządem tego państwa, a Suwerennym Zakonem Maltańskim. Zgodnie z postanowieniami umowy Fort Świętego Michała (*Forte Sant'Angelo*), najstarszy fort na Malcie, został przyznany jako eksterytorialna dzierżawa na rzecz Zakonu na okres 99 lat⁷⁹.

⁷⁶ Kiribati buys a piece of Fiji. Press Release, <http://www.climate.gov.ki/2014/05/30/kiribati-buys-a-piece-of-fiji> [19.11.2018].

⁷⁷ J. Ellsmoor, Z. Rosen, *Kiribati's land purchase in Fiji: does it make sense?*, „Devpolicy Blog from the Development Policy Centre” 2016, January 11, s. 2, <http://www.devpolicy.org/kitibatis-land-purchase-in-fiji-does-it-make-sense-20160111> [19.11.2018].

⁷⁸ R. Ramesh, *Paradise almost lost: Maldives seek to buy a new homeland*, „The Guardian” 10 November 2008, <https://www.theguardian.com/environment/2008/nov/10/maldives-climate-change> [19.11.2018]; N. Schmidle, *Wanted: A New Home for My Country*, „New York Times Magazine” 2009, 10 May, <http://www.nytimes.com/2009/05/10/magazine/10MALDIVES-t.html> [19.11.2018].

⁷⁹ Eksterytorialność Fortu Świętego Michała obejmuje tylko nienaruszalność budynku, archiwów i personelu. Nie oznacza pełnej suwerenności Zakonu nad dzierżawionym obiektem. Ma ona jednak znacznie szersze implikacje niż eksterytorialność zwyczajowo przyznawana przedstawicielstwom dyplomatycznym, ponieważ zezwala nawet na utrzymywanie niewielkiej grupy uzbrojonych strażników wewnątrz fortu. Zob.: <https://www.orderofmalta.int/2001/03/13/two-centuries-order-malta-flag-flies-fort-st-angelo-beside-maltese-flag> [19.11.2018].

6. Zakończenie

Bardzo łatwo można zauważyć wpływ zmian klimatycznych na geopolitykę, dla której areną potencjalnych konfliktów co raz częściej stają się morza i oceany. Prawo morza jest w tym zakresie niezwykle ważnym czynnikiem postponującym ambicje i plany wielu państw nadbrzeżnych.

Powodowana globalnym ociepleniem i towarzyszącymi mu procesami deglacjacja skutego do tej pory lodem Oceanu Arktycznego otwiera kolejne szlaki morskie. Topnienie lodu oznacza, że transport morski w niedalekiej perspektywie będzie mógł odbywać się dużo krótszą drogą z Europy do Azji przez Przejście Północne, a nie jak do tej pory dłuższą trasą przez Kanał Sueski.

Jednak szlak północny jest postrzegany przez Rosję jako wody wewnętrzne, podczas gdy inne państwa traktują to jako morze pełne, na którym powinna obowiązywać wolność żeglugi. Zgodnie z art. 87 ust. 1 Konwencji o prawie morza z 1982 r. morze pełne jest otwarte dla wszystkich państw, zarówno nadbrzeżnych, jak i śródlądowych, a korzystanie z wolności morza pełnego obejmuje między innymi wolność żeglugi⁸⁰.

Już 18 września 2008 r., ówczesny prezydent Rosji Dimitri Miedwiediew, zatwierdził Podstawy Polityki Państwowej Federacji Rosyjskiej w Arktyce do 2020 r. i później. Dokument wymieniając rosyjskie interesy narodowe w regionie, jednoznacznie wskazuje na przekształcenie Północnej Drogi Morskiej w jednolity krajowy korytarz transportowy i linię komunikacyjną. Według rosyjskich planów wielowymiarowego rozwoju północnych terytoriów, pomiędzy 2016 a 2020 r. Arktyka ma stać się wiodącą strategiczną bazą surowcową Rosji⁸¹.

Dająca się zauważyć już od 2015 r. aktywność Chin na tej trasie uwydatnia możliwość zaistnienia potencjalnego konfliktu. Z kolei Rosja, Kanada i Dania walczą o przedłużenie szelfu kontynentalnego na Oceanie Arktycznym i czynią to również zgodnie z Konwencją o prawie morza. W sierpniu 2015 r. Rosja formalnie złożyła wniosek do Organizacji Narodów Zjednoczonych, aby rozszerzyć swoje terytorium arktyczne o ponad 460 000 mil kwadratowych⁸².

Jurysdykcja nad obszarami Arktyki jest niezwykle istotna dla państw czerpiących korzyści z wydobycia ropy, gazu i minerałów oraz handlu, szczególnie gdy weźmie się pod uwagę fakt, że 75 proc. światowego wydobycia ropy naftowej i 90 proc. towarów transportuje się drogą morską⁸³.

Stawianie czoła konsekwencjom zmian klimatycznych w skali globalnej nie należy do zadań prostych. Jedną z prób budowy spójnego systemu prawnego odpowiadającego nowym wyzwaniom, było przyjęcie Ramowej Konwencji Narodów

⁸⁰ The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), art. 87.

⁸¹ L. Heininen, A. Sergunin, G. Yarovoy, *Russian strategies in the Arctic: avoiding a new cold war*, Moscow, September 2014, s. 16.

⁸² C. Marshall, *Russia Raises an "Ice Curtain" in the Arctic, Thanks to Climate Change*, „Scientific American”, 28 August 2015, <https://www.scientificamerican.com/article/russia-raises-an-ice-curtain-in-the-arctic-thanks-to-climate-change> [18.11.2018].

⁸³ A. Giddens, *Klimatyczna katastrofa*, Warszawa 2010, s. 218.

Zjednoczonych w Sprawie Zmian Klimatu. Sam fakt, że w 1992 r. udało się doprowadzić do porozumienia przyjętego przez państwa mające nierzadko daleko sprzeczne ze sobą interesy, stanowi ogromne osiągnięcie międzynarodowej dyplomacji. Jak słusznie zauważa profesor Janina Ciechanowicz-McLean, porozumienie to stawia w centrum uwagi dobro przyszłych pokoleń, jednak zostało okupione licznymi poprawkami i zmianami w pierwotnym tekście, które osłabiają siłę Konwencji i stawiają pod znakiem zapytania możliwość osiągnięcia jej rzeczywistych celów⁸⁴.

Zmiany klimatyczne mają charakter globalny, dlatego działania, które mają przeciwdziałać ich negatywnym skutkom również muszą mieć charakter globalny. Skalę wyzwań, jakie niosą one ze sobą dla obszarów morskich, a tym samym dla prawa morza, określa rozmiar Wszechoceanu, który pokrywa aż 71 proc. powierzchni Ziemi. Ciężar wody we Wszechoceanie jest ok. 270 razy większy niż masa ziemskiej atmosfery⁸⁵.

Anthony Giddens uważa, że wiele problemów związanych ze zmianami klimatycznymi, także te związane z dostosowaniem prawa morza do nowych wyzwań, nie zostanie rozwiązanych do czasu, aż zagrożenia z nich wynikające nie staną się widoczne w codziennym życiu. Paradoks Giddensa wywiera wpływ na każdy aspekt reakcji człowieka na zmiany klimatyczne. Badania wskazują, że większość ludzi ma świadomość tego, że zmiany te są poważnym zagrożeniem, ale tylko znikoma ich część jest skłonna w związku z tym zmienić tryb swojego życia, swoje przyzwyczajenia, nawyki, itd.⁸⁶

Jak trafnie zauważa były wiceprezydent Stanów Zjednoczonych, Al Gore, który po zakończeniu swojej misji w Białym Domu poświęcił się działaniom na rzecz ochrony środowiska naturalnego oraz przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych:

„(...) wielu z nas wciąż uważa, że Ziemia jest tak wielka, iż my, zamieszkujące ją małe istoty, nie jesteśmy w stanie wpłynąć na działanie ekosystemu naszej planety”⁸⁷.

Stąd rozpatrując różne aspekty zmian klimatycznych w kontekście całej planety, musimy zawsze mieć na uwadze, że w centrum każdego dyskursu wciąż pozostaje człowiek, czyli każdy z nas. Jak powiedział Papież Benedykt XVI przed konferencją ONZ nt. zmian klimatycznych, która odbyła się w Kopenhadze 7 grudnia 2009 r., troska o środowisko naturalne, wobec przyszłych pokoleń, jest zadaniem wymagającym od każdego z nas prowadzenia wstrzemięźliwego i odpowiedzialnego stylu życia⁸⁸.

⁸⁴ J. Ciechanowicz, *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 1999, s. 155–156.

⁸⁵ M. Popkiewicz, A. Kardaś, S. Malinowski, op. cit., s. 121–122.

⁸⁶ A. Giddens, op. cit., s. 10.

⁸⁷ A. Gore, *Niewygodna prawda*, Katowice 2007, s. 22.

⁸⁸ Benedetto XVI, *Angelus, II Domenica di Avvento, Piazza San Pietro, Domenica, 6 dicembre 2009* http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/angelus/2009/documents/hf_ben-xvi_ang_20091206.html [19.11. 2018].

Bibliografia

- Albert S., Leon J. X., Grinham A. R., Church J. A., Gibbes B. R., Woodroffe C. D., *Interactions between sea-level rise and wave exposure on reef island dynamics in the Solomon Islands*, „Environmental Research Letters” 2016, 11.
- Allsopp M., Santillo D., Johnston P., *A scientific critique of oceanic iron fertilization as a climate change mitigation strategy*, “Greenpeace Research Laboratories Technical Note” 2007, 07.
- Aung T., Singh A., Prasad U., *A study of sea-level changes in the Kiribati area for the last 16 years*, “Weather” August 2009, Vol. 64, No. 8.
- Benedetto XVI, *Angelus, II Domenica di Avvento, Piazza San Pietro, Domenica, 6 dicembre 2009*.
- Bugajski D. R., *Klimatyczna deterytorializacja państwa na przykładzie Tuvalu*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2020, nr 1–2 (t. 41).
- Bukowski Z., *Zrównoważony rozwój w systemie prawa*, Toruń 2009.
- Burkett M., *The Nation Ex-Situ: On climate change, deterritorialized nationhood and the post-climate era*, “Climate Law” 2011, vol. 2, no. 3.
- Ciapała J., *Wokół pojmowania i wykonywania suwerenności w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej – kilka uwag podstawowych, ale czy przekonujących?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, Tom XXXI.
- Ciechanowicz J., *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 1999.
- Ciechanowicz-McLean J., *Prawo ochrony klimatu*, Warszawa 2016.
- *Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro*, 5 June 1992, UNTS vol. 1760, no. 30619.
- *Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter*, London, 29 December 1972, UNTS vol. 1046, I-15749.
- *Declaration of The United Nations Conference on the human environment*, Stockholm, 16 June 1972.
- Duhautoy F., *Global Warming: An Incubator of Deterritorialized States*, „Polish Review of International and European Law” 2014, Vol. 3, Issue 3–4.
- Ellsmoor J., Rosen Z., *Kiribati's land purchase in Fiji: does it make sense?*, „Devpolicy Blog from the Development Policy Centre”, January 11, 2016.
- Gerrard M. G., Warnier G. E., *Threatened Island Nations. Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate*, Cambridge University Press 2013.
- Giddens A., *Klimatyczna katastrofa*, Warszawa 2010.
- Gore A., *Niewygodna prawda*, Katowice 2007.
- Heininen L., Sergunin A., Yarovoy G., *Russian strategies in the Arctic: avoiding a new cold war*, Moscow, September 2014.
- Holmes S., *Breaking the Ice: Emerging Legal Issues in Arctic Sovereignty*, “Chicago Journal of International Law” 2008, vol. 9, no. 1.
- Hudzik E. M., *A Treaty on Thin Ice: Debunking the Arguments Against U.S. Ratification of the U.N. Convention on the Law of the Sea in a Time of Global Climate Crisis*, “Washington University Global Studies Law Review” 2010, vol. 9, no. 2.
- ILA New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development, 2 April 2002, [w:] *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 2*, Kluwer Academic Publishers, 2002

- *In defence of the earth, the basic texts on environment: Founex, Stockholm, Cocoyoc, United Nations Environment Programme, Nairobi 1981.*
- Jasudowicz T., *O „ludzki wymiar” międzynarodowego prawa morza*, „Prawo Morskie” 1993, t. 6.
- *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, Kyoto, 11 December 1997.
- Linnér B.-O., Selin H., *The United Nations Conference on Sustainable Development: forty years in the making*, “Environment and Planning C: Government and Policy” 2013, vol. 31.
- Łopuski J. (red.), *Prawo morskie*, Bydgoszcz 1996.
- Marciniak K. J., *Morskie zasoby genetyczne w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2016.
- Marshall C., *Russia Raises an “Ice Curtain” in the Arctic, Thanks to Climate Change*, „Scientific American” 2015, 28 August.
- McCurry J., *Japanese island disappears, without anyone noticing*, „The Guardian” 2018, 2 November.
- Metz B., Davidson O., de Coninck H. C., Loos M., Meyer L. A. (eds.), *IPCC Special Report on Carbon Dioxide Capture and Storage. Prepared by Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Mika C., Marciniak K. (red.), *Konwencja NZ o prawie morza z 1982 r. W piętnastą rocznicę wejścia w życie*, Toruń 2009.
- Milman O., *Hawaiian island erased by powerful hurricane: ‘The loss is a huge blow’*, „The Guardian” 2018, 24 October.
- Ödalen J., *Underwater self-determination: Sea-level rise and deterritorialized Small Island States*, “Ethics, Policy & Environment” 2014, vol. 17, no. 2.
- Osóbka P., *Działalność Stanisława Pelczyńskiego, czyli Polska na Kiribati*, „Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea”, 2018, VIII, z. 1.
- Osóbka P., *Systemy konstytucyjne państw Oceanii*, Warszawa 2012.
- *Outcome document of the Third International Conference on Financing for Development: Addis Ababa Action Agenda*, Addis Ababa, 13–16 July 2015, A/CONF.227/L.1.
- *Pacific Multi-Country CPF Document 2013–2017 For The Cooperation and Partnership Between FAO and its 14 Pacific Island Members*, FAO, December 2012.
- Paddock R. C., *Tuvalu’s Sinking Feeling*, “Los Angeles Times” 2002, 4 October.
- *Paris Agreement*, Official Journal of the European Union L 282/4 EN, 19.10.2016.
- Popkiewicz M., A. Kardaś, S. Malinowski, *Nauka o klimacie*, Katowice 2018.
- *Possible adverse effects of sea-level rise on islands and coastal areas, particularly low-lying coastal areas*, United Nations General Assembly 85th plenary meeting, 22 December 1989, A/RES/44/206.
- Powers A., Stucko C., *Introducing the Law of the Sea and the Legal Implications of Rising Sea Levels*, [w:] Gerrard M. G., Warnier G. E., *Threatened Island Nations. Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate*, Cambridge University Press 2013.
- *Protocol to the Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter*, London, 7 November 1996, art. 15, “Treaty Series” 2016, No. 21, Cm 9234.
- Pyć D., *Prawo oceanu światowego. Res usus publicum*, Gdańsk 2011.

- Ramesh R., *Paradise almost lost: Maldives seek to buy a new homeland*, “The Guardian” 2008, 10 November.
- Rayfuse R., *W(h)ither Tuvalu? International Law and Disappearing States*, „University of New South Wales Faculty of Law Research Series 2009” 2009, Paper 9.
- *Report of The United Nations Conference on the human environment*, A/CONF.48/14/Rev. 1, Stockholm, 5–16 June 1972.
- *Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”*, A/RES/70/1.
- *Resolution LC-LP.1 (2008) on the Regulation of Ocean Fertilization*, London, 31 October 2008.
- Schmidle N., *Wanted: A New Home for My Country*, “New York Times Magazine” 2009, 10 May.
- Schofield C., Freestone D., *Options to Protect Coastlines and Secure Maritime Jurisdictional Claims in the Face of Global Sea Level Rise*, [w:] Gerrard M. G., Warnier G. E., *Threatened Island Nations. Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate*, Cambridge University Press 2013.
- Soete A., *The legal position of inhabited islands submerging due to sea level rise*, Gent 2013.
- Symonides J., *Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z perspektywy ćwierćwiecza*, [w:] Mika C., Marciniak K. (red.), *Konwencja NZ o prawie morza z 1982 r. W piętnastą rocznicę wejścia w życie*, Toruń 2009.
- *The United Nations Convention on the Law of the Sea, Montego Bay*, 10 December 1982, UNTS vol. 1833, no. 31363.
- *The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)*, “New York, 9 May 1992, UNTS” vol. 1771, no. 30822